

В.М. Гладилін

ЗАМІТКИ ДО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Висловлено певні міркування з приводу трипільського домобудівництва й інтерпретації деяких глиняних виробів.

Ключові слова: трипільська культура, глинобитні майданчики, модельки жител, біноклеподібні вироби.

Вже більше як століття тривають дослідження славнозвісної трипільської культури. На сьогодні цей ранньорілляничий феномен Східної Європи, що передував і частково співіснував з найдавнішими державами Старого Світу, вивчений досить повно і в польовому, і в кабінетному, історико-теоретичному плані. Втім, лишилося чимало нез'ясованих питань, загадкових явищ Трипільля. Усунути декотрі з цих «білих плям» і мають на меті подані тут есе під загальною назвою «Нариси трипільської культури».

Глинобитні майданчики. Давно встановлено, що глинобитні майданчики (або площадки) — ці, за вдалим висловом, «візитівки» трипільської культури (Бурдо 2003, с. 18) — являють собою не поховальні споруди з обрядом трупопалення, як вважав відкривач цих своєрідних археологічних пам'яток В.В. Хвойка, а руїни житлових і господарських будівель. Здавалося б, вирішено і питання стосовно походження глини, що утворює майданчик: останнім часом утвердилася думка, що це не залишки спеціально випаленої глинобитної долівки, як то вважали раніше, а уламки горішнього і міжповерхового перекриття, зруйнованого і випаленого пожежею — природною чи штучною, навмисною. Але спостереження автора під час розкопок трипільського поселення Гребені у складі експедиції С.М. Бібікова 1961—1962 рр. викликають певні сумніви щодо цього твердження.

У випадку доброї збереженості майданчиків вони являли собою начебто єдине монолітне панно, що розпалося по тріщинах на фрагменти подібно до солончакового ґрунту, що розтріскався в літню спеку. Контури суміжних уламків (плиток, як їх зазвичай називають) повністю співпадають, і останні можуть бути зі-

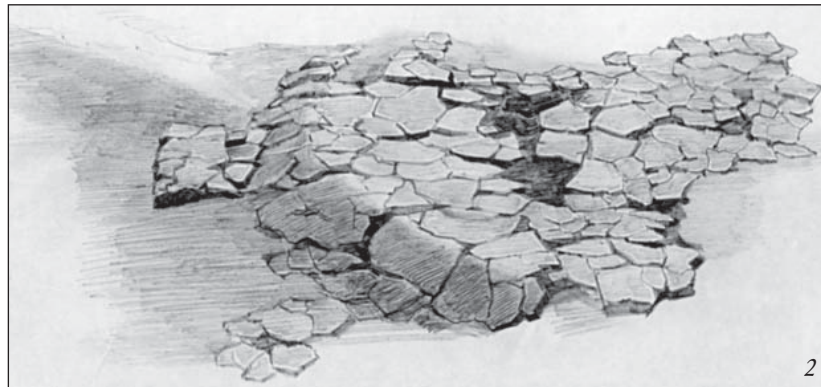
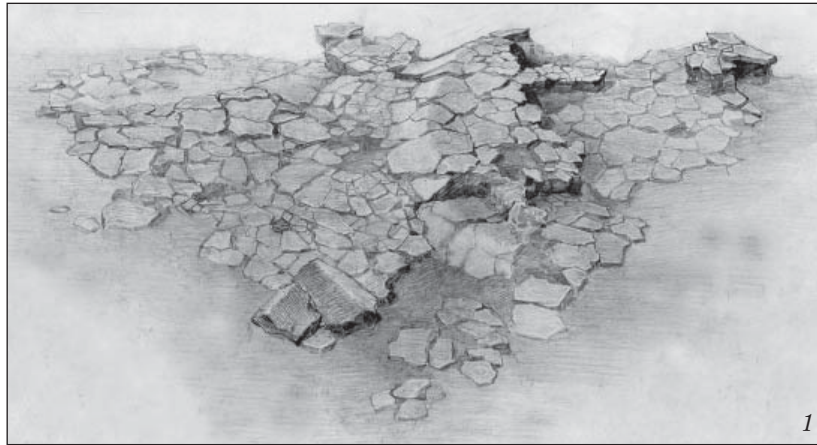
брані до купи в єдине ціле, як то буває при реконструкції керамічного посуду. В разі ж хаотичної руйнації стелі вогнем (а іншою при пожежі руйнація і не могла бути) ми б спостерігали зовсім інакшу картину: просто купу будівельного сміття. Останнє дійсно є на майданчиках, але залягає воно не в переміш з плитками, а поверх них у вигляді слабко випалених глиняних уламків — решток стелі і глинобитних стін, зруйнованих природною чи, скоріше, штучною, ритуальною пожежею.

Привертає увагу, що верхня, лицьова, поверхня плиток випалена дужче, ніж нижній, зворотній бік. Якщо б плитки були залишками стелі, все мало б бути навпаки.

Далі. На тильних боках плиток з найнижчих будівельних горизонтів зберігся рельєф від земляної поверхні тих ділянок, на яких вони знайдені, що свідчить про їхнє залягання *in situ*. Те саме можна спостерігати й на нижніх поверхнях плиток у місцях їх багатошарового залягання: на них виразно видно рельєфні шнуроподібні відбитки тріщин від поверхні нижчих горизонтів.

Унікальне спостереження було зроблено під час розчистки майданчика 1. Тут після зняття верхнього шару плиток простежено округле глиняне підвищення (вівтар?, жертвник?), добре заглажені краї якого переходили в глинобитну долівку (рис. 1, 1). Його сформовано по мокрій глині і після випалу за чергового ремонту долівки було перекрито ще одним шаром випаленої глини (рис. 1, 2).

З цих спостережень можна зробити лише один висновок: глинобитні майданчики — це, скоріше, не уламки горішніх і міжповерхових перекриттів, а рештки глинобитних долівок, часто-густо неодноразово ремонтуваних шляхом накладання шарів мокрої глини з подаль-

Рис. 1. Трипільське поселення біля с. Гребені, майданчик 1: 1 — ділянка багаточислової долівки з округлим підвищенням (вівтарем?); 2 — рештки округлого підвищення (вівтаря?)

шою їх просушкою й поверхневим випалом, де вогонь був конструктивним чинником. Загадку становить саме цей поверхневий випал, його технологія.

Неоднаразові спроби експериментально отримати глиняні долівки такого самого ступеня випалу, який мають плитки на майданчиках, не мали успіху: глина на долівці лише трохи випалювалася зверху і мала на зламі характерний вуглясточорний колір (Кульська, Дубицька 1940, с. 325—328). Тож було висунуто припущення, що плитки виготовляли десь осторонь, а потім вже в готовому, випаленому вигляді приносили на місце зведення будівлі й вкладали на зразок сучасних цегляних викладок чи кахлю (там само).

Припущення це не має жодних підстав. Адже в цьому випадку плитки, напевно б, мали стандартні геометрично правильні обриси, штучно сформовані, заглажені у мокрому стані краї та однаковий випал з усіх боків. Нічого подібного на майданчиках ми не спостерігаємо. Плитки на них мають випадкові обриси, їхні торцеві краї рвані, утворені розломом, лицьові й зворотні сторони мають різний сту-

пінь випалу: більш інтенсивний зверху і значно слабший знизу. Інакше кажучи, на майданчиках ми маємо шматки колись єдиного, що потім розпалося цілого, випаленого зверху.

Розгадку високого ступеня випалу глини на майданчиках (інколи до міцності сучасних вогнестійких цеглин!) слід шукати в характері пального, яке використовували для того. Певно, це могло бути деревне чи кісткове вугілля. На можливість використання трипільцями при випаленні майданчиків кісткового вугілля начебто вказують знахідки на них обвуглених уламків кісток (Хвойка 1913). Паливом у цьому випадку міг слугувати також підсушений коров'ячий кіз'як, який і зараз широко використовують як паливо в сільській місцевості. Викладене шаром поверх глиняної долівки деревне, а особливо багате на жир і фосфор кісткове вугілля та кіз'як могли довгий час підтримувати високу температуру, підсилювану протягом, що виникав унаслідок перепаду температури повітря в незавершеній будівлі, а, можливо, й за допомогою міхів.

Ясна річ, що це лише припущення, але вони не позбавлені певного сенсу і можуть бути пе-

ревірені експериментально або за допомогою спектрального аналізу плиток глинобитних долівок на наявність у них залишків кісткового жиру й фосфору.

Потреба в міцних, спеціально випалених глинобитних долівках була зумовлена вологим гумідним режимом клімату, який реконструюють для часу існування трипільської культури аж до початку її пізнього, заключного етапу, коли глинобитні майданчики з настанням посушливого, аридного клімату поступово перестали облаштовувати.

Глиняна моделька. Під час розкопок трипільського поселення біля с. Розсохуватка на Черкащині О.В. Цвек знайдено глиняний виріб, опублікований як модель двоповерхового житлового будинку (Археологія... 1971, с. 192; Давня історія... 1997, с. 281, рис. 92). У такій інтерпретації знахідка обійшла численні наукові видання й стала експонатом Археологічного музею Академії наук України (рис. 2, 1).

Модельки жител або їхні фрагменти походять з низки трипільських поселень: Борисівка, Володимирівка, Ворошилівка, Коломийщина, Ленківці, Лука-Врублівецька, Попудня, Солончени, Сушківка, Чичиркозівка тощо (Мовша 1964, с. 95, там і бібл.). Від усіх цих знахідок вказана моделька суттєво відрізняється головною особливістю — двоярусністю.

Достовірних даних про двоповерхові споруди на поселеннях немає (Корвин-Пиотровський 2003, с. 6), і ідея багатоповерховості в трипільському домобудівництві ґрунтується виключно на припущеннях і, не в останню чергу, на розсохуватській знахідці. Втім, така конструктивна особливість, як двоярусність, притаманна іншій категорії об'єктів матеріальної культури Трипільля. Йдеться про один із різновидів керамічних горнів, відкритих на багатьох трипільських пам'ятках (Цвек 2004, с. 33—37).

Розсохуватській модельці властиві ті само компоненти, що й натуральним двоярусним випалювальним горнам Трипільля та одночасним і пізнішим археологічним і етнографічним аналогіям: нижня топочна і верхня випалювальна камера купольної форми, міжкамерний карниз з вертикальним обмежувальним бортиком по краях, округлий витяжний отвір. Схожість оригіналу й копії вражаюча, відмінність полягає лише в розмірах.

Для чого призначалася моделька? Модельки будинків відомі не тільки в трипільській, але й інших синхронних з нею та пізніших археологічних культурах з обрядом трупоспалення, де вони слугували поховальними урнами (осуарія-

Рис. 2. Глиняні вироби трипільської культури: 1 — моделька, с. Розсохуватка; 2 — біноклеподібна посудина, с. Шкарівка

ми). Скоріше за все, і трипільські модельки будівель, у всякому разі моделі жител з покрівлею, поряд з посудом (звичайним і спеціальним — зоо-, теріоморфним та доповненим різними антропоморфними елементами) правили за поховальні урни. Мабуть, і розсохуватська моделька керамічного горна може бути віднесена до цієї категорії знахідок. Насправді, якщо мати на увазі значення вогню й випалу глини в житті трипільців, сакральний підтекст модельки міг бути значно ширшим: напевно, семантику її слід шукати в колі уявлень, пов'язаних не тільки з культом мертвих, але й з культом вогню, — предтечею пізнішого вклоніння вогню.

Біноклеподібні посудини. Парні бездонні так зв. біноклеподібні (бінокулярні) посудини є давньою та інтригуючою загадкою вже для кількох поколінь дослідників трипільської культури (рис. 2, 2). Довгий час ніхто не наважувався запропонувати більш-менш прийнятне тлумачення цих незвичних предметів. Як це не раз бувало з незвичними явищами, за ними міцно й небезпідставно закріпився термін «культові», що на практиці унеможливило подальшу конкретизацію, тож далі дослідники Трипільля і не пішли.

І знову ж таки, як-то часто буває в науці, спробував «підняти завісу» над цією зовсім непоодиноким загадкою трипільського «сфінкса»

фахівець з не суто трипільської проблематики, хоча й неабиякої наукової інтуїції і творчої вдачі в нетрадиційному висвітленні складних сюжетів нашого історичного минулого. У виданій понад чверть століття тому фундаментальній монографії «Язычество древних славян» академік Б.О. Рыбаков торкнувся також проблеми семантики і призначення трипільських біноклеподібних виробів. Зображення такої посудини він супроводив підтекстовкою: «біноклеподібна бездонна посудина (приладдя для обряду «опоєння землі»)» (Рыбаков 1981, с. 169).

Блискучий аналіз численних археологічних і етнографічних паралелей привів його до висновку, що біноклеподібні посудини, поперше, це вкрай стилізовані антропоморфні (жіночі) постаті і, по-друге, атрибути магічних дій з викликання небесної вологи — дощу — в його хранительок-берегинь. Продовжуючи цю думку, можна припустити, що біноклеподібні посудини були не просто атрибутами рільничого культу з викликання дощу в берегинь, але й вкрай стилізованими скульптурними зображеннями саме цих берегинь.

Археология Украинской РСР. — К., 1971. — Т. 1.

Бурдо Н.Б. Сакральний аспект архітектури трипольських протогородів // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли трипільської конф. — К., 2003. — С. 18—21.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Корвин-Пиотровский А.Г. Теоретические исследования поселений-гигантов // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли трипільської конф. — К., 2003. — С. 5—7.

Кульська О.А., Дубицька Н.Д. Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 325—335.

Мовша Т.Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. археологического музея в 1962 г. — Одесса, 1964. — С. 95—102.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

Цвек Е.В. Гончарное производство племён трипольской общности. — К., 2004.

Надійшла 23.09.2008

В.Н. Гладилін

ЗАМЕТКИ К ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Трипольские площадки представляют собой по преимуществу остатки глинобитных полов, обожженных по специальной технологии. Обжиг здесь являлся конструктивным элементом в домостроительстве.

Найденная в конце 1960-х гг. на трипольском поселении Россоховатка в Черкасской обл. глиняная моделька является не моделью двухэтажного дома, как это принято считать, а, скорее, воспроизводит в уменьшенном масштабе двухъярусный керамический горн. Вероятно, моделька служила у трипольцев погребальной урной (оссуарием). Возможно, семантику её следует искать в круге представлений, связанных не только с культом мёртвых, но и с культом огня — предтечи позднейшего огнепоклонничества.

Биноклевидные сосуды трипольской культуры являются крайне стилизованным скульптурным изображением богинь, дающих дождь — хранительниц в дальнейшем славянском пантеоне.

V.N. Hladylin

NOTES TO TRYPILLYA CULTURE

Trypillian platforms mainly represent the remains of wattle and daub floors burnt using special technique. Here, firing was a constructive element in house building.

The clay model found at the end of the 1960-s at Rossokhovatka Trypillian settlement in Cherkasy Oblast is not a model of a two-stored house as it is considered, but it is rather a reconstruction of a two-tiered ceramic furnace in a lessen scale. Apparently, the model was used by the Trypillians as a funeral urn (ossuary). Probably, its semantics should be searched in a circle of believes related not only with the cult of the dead, but also with the cult of fire, a precursor of the later fire-worship.

Binocular-type vessels of Trypillya culture are extremely stylized sculptured depictions of goddesses giving the rain, who became the keepers in the further Slavonic pantheon.